

ACTUALITATEA TEORIEI CRITICE ȘI IMPLICAȚIILE SALE SOCIOCULTURALE

EVA IVAN-HAINTZ

The Actuality of Critical Theory and its Sociocultural Implications. The aim of this paper is to investigate the actuality of the philosophical premises of the “critical theory”, as they were first envisioned by Max Horkheimer in his programmatic article “Traditional and Critical Theory” (1937) and subsequently developed within the Institute of Social Research, which came to be known as the “Frankfurt School”. *Kritische Theorie* is centered on a number of key points: the role of critical thinking inside a weary society that is seen as a result of the abandonment of freedom in the hands of a supposedly ideal doctrine; the fear of truth of those who conform to the totalitarian rules; the way in which financial crisis and the suppression of free time hinder critical thinking; and the synergistic effect that aesthetic attitude and critical thinking have on contemplating the products of *Kulturindustrie*. Following these keypoints, we will focus on what the theory challenges within sociocultural segments in order to assess its relevance in today’s society.

Keywords: Frankfurt School, Max Horkheimer, critical theory, culture industry.

1. GÂNDIRE CRITICĂ ÎN SOCIETATEA BLAZATĂ

În prima jumătate a secolului al XX-lea, reprezentanții Școlii de la Frankfurt militează în favoarea gândirii critice, prin care iminența totalitarismului să poată fi evitată. Este denunțat declinul unei societăți în care, după cum preciza cu mai mult timp în urmă Hegel, superficialitatea gândului „își arogă numele de filosofie așa cum răului îi dă numele de bine”¹. Istoria nu s-a desfășurat însă într-un mod optimist, iar masele nu au fost capabile să vadă dincolo de negura ideologică. Un pandant al teoriei critice ar putea fi identificat în gravura lui Francisco de Goya, intitulată *Somnul rațiunii naște monștri* (c. 1799), care sugerează jurisprudența plăsmuirilor întunecate asupra gândirii anesteziate, concretizată prin otrăvirea izvoarelor înțelepciunii, moralității și creativității. Coruperea finală și începutul prăbușirii corespund momentului în care toate valorile au fost denaturate – iar la aceasta participă întreaga societate, în stadiul ei irațional. Într-un astfel de context, Nietzsche întreba, pe un ton caustic: „câte corăbii încărcate cu idealuri contrafăcute,

¹ G.W.F. Hegel, *Principiile filosofiei dreptului*, traducere de Constantin Floru și Virgil Bogdan, București, Editura IRI, 1996, p. 146.

costume de eroi, moriști de vorbe mari [...] ar trebui exportate din Europa, pentru ca aerul ei să devină ceva mai curat...”².

Unul dintre motivele principale pentru care societatea nu este capabilă să-și depășească situația dezolantă constă, conform lui Horkheimer, în influența teoriei tradiționale, a cărei metodologie științistă, utilizată în explicitarea omului, generează rezultate eronate. În științele naturale, relația dintre teorie și obiect este noninvazivă. Teoria nu alterează obiectul, ci îl observă și construiește o analiză comprehensivă asupra sa (de exemplu, descoperirea legilor gravitației nu a schimbat traiectoria de cădere a obiectelor). O lipsă similară de interacțiune nu poate fi însă valabilă și în științele sociale, în care relația dintre teorie și obiect se configurează sub forma unei structuri dinamice și permeabile. Horkheimer atribuie teoriei tradiționale atât lipsa de concordanță a conceptelor cu realitatea, cât și faptul că știința „s-a sustras de la responsabilitatea sa atunci când s-a confruntat cu problema procesului social”³. Prin contrast, teoria critică urmărește conceptele în orizontul dezvoltării lor istorice, având în prim plan tocmai procesele sociale. Contestând atât pozitivismul, cât și idealismul, Horkheimer caută o a treia cale pe care deliberat nu o numește raționalitate a ceva, având scopul de a se feri de absolutismul teoretic. Așa cum semnaleză Al. Boboc, prin intermediul acestei pluralizări este respectată „autonomia domeniilor, se vorbește de tipuri de raționalitate, evitând astfel extinderea unui tip de raționalitate (de pildă, științifică) asupra altor domenii (știință, artă, acțiune etc.)”⁴. Observăm că Horkheimer urmărește depășirea raționalității științifice, construindu-și, prin teoria critică, un sistem deschis. Este vizată o raționalitate cu sens valoric, o raționalitate în ordine umană, în antiteză cu perspectivele științifice.

Atitudinile reprobatoare față de vechile precepte și de modul în care acestea au influențat societatea nu sunt totuși urmate de impunerea unor noi valori. Nu există un program filosofic prestabilit și nici principii doctrinare, iar adevărul nu este folosit pentru a instaura dogme alternative. Teoria critică reprezintă o cale prin care gândirea ar trebui să poată îndepărta vâlul opac care-i întuneca privirea, rămânând în schimb întotdeauna critică chiar și față de sine însăși. Cu toate că soluțiile practice lipsesc, obiectivele sunt indicate cu vehemență. În cuvintele lui Horkheimer, teoria critică urmărește „abolirea dominației clasei sociale – această formulare negativă este, dintr-o perspectivă abstractă, conținutul materialist al conceptului idealist al rațiunii”⁵. Prin aceasta este condamnat, de asemenea, și monopolul capitalist, a cărui hegemonie economică determină presiuni înalte asupra populației. În spiritul sistemului deschis pe care îl promovează, Horkheimer nu s-a

² Friedrich Nietzsche, *Genealogia moralei*, traducere de Liana Micescu, București, Editura Humanitas, 2006, p. 185.

³ Max Horkheimer, „Bemerkungen über Wissenschaft und Krise”, în *Zeitschrift für Sozialforschung*, vol. I, Leipzig, Verlag C. L. Hirschfeld, 1932, p. 3.

⁴ Alexandru Boboc, „Scientific Rationality And Other Types Of Rationality”, în *Philosophical Alternatives Journal / Filosofski Alternativi*, Vol. 29, Nr. 3, 2020, p. 72.

⁵ Max Horkheimer, „Traditionelle und kritische Theorie”, în *Zeitschrift für Sozialforschung*, vol. VI, Paris, Librairie Félix Alcan, 1937, p. 292.

asociat cu o orientare politică. Subliniind ideea de „comunitate de oameni liberi”⁶, autorul afirmă că „spiritul este liberal. El nu suportă nicio constrângere exterioară, nicio ajustare a rezultatelor sale la voința vreunei puteri. Totuși, spiritul nu este detașat de viața societății”⁷. Așa cum observă Andrei Marga, în cazul lui Horkheimer, „etica de stânga, unită cu bazele teoretice de proveniență liberală, se întregea astfel în «teoria critică a societății» cu un idealism practic de factură luministă”⁸.

Dintre creațiile literare care înfățișează societăți distopice, evidențiem *Minunata lume nouă* (Aldous Huxley, 1932) și *O mie nouă sute optzeci și patru* (George Orwell, 1949), acestea înfățișând două moduri distincte prin care regimurile totalitare se pot răsfrânge asupra populației. În primul caz, aparența bunăstării și a fericirii (sugerând Occidentul actual) este menținută prin folosirea unui stupefiant numit *soma*, iar în cel de-al doilea caz este imaginată o putere despotică, impusă prin teroare (amintind mai curând de regimurile specifice blocului estic). Iluzia fericirii ar putea să se prezinte ca fiind mai dezirabilă decât nefericirea, însă prețul plătit constă în pierderea caracterului autentic al propriilor gânduri. În societățile dezabuzate, chiar și în privința trăirii estetice există riscul ca eul contemplator să aibă doar iluzia judecății estetice, în realitate însă el dovedindu-se lipsit de orice sentiment propriu, însușindu-și precum un cameleon opinia autorității. Conform lui Fromm, cel care admiră opere despre care a aflat că ar fi veritabile „nu are vreo reacție interioară specială față de acel tablou, dar gândește că este frumos deoarece știe că trebuie să gândească că este frumos”⁹. Observăm că reflexul de a adopta aceeași conduită cu a majorității, însoțit de teama de a avea gânduri și sentimente proprii, reprezintă o maladie a societății actuale, acutizată prin faptul că orice se prezintă altfel decât tendința generală este atacat cu virulență.

Fromm precizează că dominația conștiinței este mai pernicioasă decât cea a autorității exterioare, deoarece, în primul caz, individul crede că el este cel care dictează și, prin urmare, nu se poate revolta asupra lui însuși, pe când, în cel de-al doilea caz, „este clar că există un ordin și se știe cine îl dă; poți lupta împotriva autorității, iar în această luptă se pot dezvolta independența personală și curajul moral”¹⁰. Prin urmare, chiar și atunci când există o autoritate despotică, dacă indivizii își păstrează gândirea liberă, societatea ar avea șansa la un viitor încrezător¹¹. Când

⁶ *Ibidem*, p. 270.

⁷ *Ibidem*, p. 253.

⁸ Andrei Marga, *Filosofia critică a „școlii de la Frankfurt”*, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2014, p. 121.

⁹ Erich Fromm, *Frica de libertate*, traducere de Magdalena Măringuț, București, Editura Teora, 1998, p. 165.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 145–146.

¹¹ Împotriva acestei idei invocăm observația lui Kant, conform căreia gândirea liberă nu se poate forma în lipsa libertății de exprimare: „Se spune că libertatea de a vorbi sau de a scrie ne poate fi luată de către o autoritate superioară, dar nu și libertatea de gândire. Cât de vastă sau cât de corectă ar fi însă gândirea noastră dacă nu am gândi, ca să spunem așa, în comunitate cu alții, prin comunicarea reciprocă a gândurilor noastre?” (Immanuel Kant, „Ce înseamnă a se orienta în gândire?”, în *Manifestul iluminist*, traducere de Daniel Mazilu, Pitești, Editura Paralela 45, 2011, p. 79). Cu toate acestea, remarca lui Fromm rămâne valabilă în măsura în care semnaleză, din punct de vedere socio-psihic, contrastul dintre dominația invizibilă, a conștiinței și cea vizibilă, a autorității despotice.

gândirea se năruie însă sub dominația conștiinței manipulate, speranța se diminuează alarmant. Un exemplu similar îl oferă Adorno și Horkheimer, prin intermediul lotusului pe care l-au consumat însoțitorii lui Ulise, pierzându-și din vedere țelul, sub puterea lui anestezică. Situația acestora „trimite la fericirea produsă de droguri cu al căror concurs în sistemele sociale osificate păturile oprimate au fost pregătite să suporte insuportabilul”¹² – în această „pregătire”, *soma* îndeplinind o funcție similară cu lotusul. Ulise, simbolizând rațiunea, își smulge subalternii din indolenta uitare de sine, iar astăzi, putem afirma că fiecare are datoria de a deveni propriul său Ulise. Cu toate acestea, Kant sublinia programatic faptul că individul izolat în gândurile sale nu reușește să se emancipeze cu forțe proprii, însă „posibilitatea ca un public să se lumineze singur este mai mare; aceasta este chiar aproape inevitabilă, cu condiția să-i fie acordată libertatea de a o face”¹³. Exercițiul spiritului în vederea exercitării rațiunii critice nu este suficient pentru contracararea problemelor sociale, ci trebuie însoțit întotdeauna de libertate.

2. ABANDONUL LIBERTĂȚII ÎN MĂINILE DOCTRINEI „IDEALE”

Istoria furnizează suficiente exemple care arată că măsurile unilaterale nu duc la rezultate benefice societății, oricât de justificate ar putea să pară pentru unii indivizi la un moment dat. Așa cum subliniază Horkheimer, „formulările abstracte ale celor mai mari valori se pot ajusta întotdeauna practicii țepușei și a ghilotinei”¹⁴. Cu toate acestea, există în continuare tendința de a judeca într-un mod maniheist problemele sociale, fără a lăsa loc căii de mijloc. Preferința maselor pentru extreme și, într-un final, pentru totalitarism o explicăm prin faptul că indivizilor le este dificil să se mențină între doi poli magnetici, fără să se izbească de unul dintre aceștia sau fără să se dezintegreze sub acțiunea forțelor de sens contrar. Odată ce aderă la un capăt, deciziile devin facile, spulberând îndoiele, reflecții și responsabilități. În egală măsură, extremele culturale periclitează libertatea de creație artistică și, odată cu aceasta, valorile estetice. Bunăoară, distanțându-se de canonul strict al artei clasice, arta contemporană riscă să devină, prin insistența și omniprezența credințelor care o guvernează, la fel de totalitară precum arta împotriva căreia s-a răzvrătit. Discursul apodictic este însă la fel de primejdios pentru cultură și societate precum este și cel dezinteresat, care nu mai are curajul să-și asume nicio idee. Horkheimer constată faptul că „cei mai tineri nu mai cred nimic și din acest motiv

¹² Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Dialectica luminilor. Fragmente filosofice*, traducere de Andrei Corbea, Iași, Editura Polirom, 2012, p. 80.

¹³ Immanuel Kant, „Răspuns la întrebarea: Ce este Iluminismul?”, în *op. cit.*, p. 31.

¹⁴ Max Horkheimer, „Art and Mass Culture”, în *Zeitschrift für Sozialforschung / Studies in Philosophy and Social Science*, vol. IX, New York, 1941, p. 301. Fragmentul amintește de afirmația lui Kant: „critica rațiunii duce în cele din urmă în mod necesar la știință; folosirea ei dogmatică fără critică duce, dimpotrivă, la aserțiuni neîntemeiate, cărora li se pot opune altele tot atât de verosimile” (Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, București, Editura IRI, 1998, p. 64).

sunt capabili să treacă la orice credință”¹⁵. Acești virtuozii ai sistemului, pentru care nimic nu este sfânt, sunt cei care vibrează la cea mai mică influență exterioară. Neavând nicio convingere, sunt deschiși către orice ideologie care le flatează egoul și care promite că viața lor va avea un sens (fie el și unul distorsionat). Ideologiile dobândesc întotdeauna o aură religioasă în condițiile în care majoritatea oamenilor așteaptă apariția (anti)mesianică a doctrinei ideale. Conform lui Horkheimer, filosoful „nu poate vorbi despre om, animal, societate, lume, minte, gândire așa cum savantul vorbește despre o substanță chimică. Filosoful nu are formula. Nu există formula”¹⁶. Procesul de îmbunătățire a societății este unul perpetuu și calea o reprezintă cea a adevărului, iar rolul gândirii critice constă, în cele din urmă, în a dispersa ceața amăgitoare care învăluie oamenii, ideile, valorile.

3. CONFORMISMUL ȘI TEAMA DE ADEVĂR

În opinia lui Fromm, „solul fertil pentru dezvoltarea fascismului” îl constituie „insignifianța și neputința individului”¹⁷. Aceste caracteristici sunt simptomatice în cazul a două tipologii umane: cea a fanaticului și cea a conformistului. În primul caz, individul, urându-i atât pe ceilalți, cât și pe sine, este dispus să se supună cu feroare oricărei conduceri care promite nimicirea. El dorește, în plus, să îi atace pe cei care par slabi, însă setea sa de putere reprezintă, după cum remarcă Fromm, „expresia incapacității eului individual de a sta singur și de a trăi; este încercarea disperată de a câștiga forță secundară acolo unde forța autentică lipsește”¹⁸. În cea de-a doua situație, individul, singur și angoasat, „renunță la propriul eu și devine un automat, identic cu milioane de alte automate din jurul său”¹⁹. Cu toate că primul caz pare mai violent și mai periculos, amenințarea mai mare o constituie acei conformiști pe care Fromm îi numește „automate”. În prima variantă, dușmanul este vizibil, în cea de-a doua însă el nu poate fi reperat – conjuncturi similare celor două tipuri de societăți distopice evidențiate anterior.

Conformiștii creează iluzia unei societăți funcționale, însă, prefăcându-se că nu văd problemele din jurul lor, ei le adâncesc. „În partea majorității celor dominați – constată Horkheimer –, stă în cale frica inconștientă că gândirea teoretică ar putea face ca adaptarea dureroasă la realitate să pară greșită și inutilă”²⁰. Observăm, drept corolar al acestei afirmații, că „automatele” nu se tem nici de maladie, mizerie ori insecuritate, ci de adevăr, iar pentru tăcerea lui aceștia se pretează la cele mai mari atrocități. Cât timp adevărul rămâne expus înaintea lor, ei suferă, întreaga lume li

¹⁵ Max Horkheimer, „Art and Mass Culture”, ed. cit., p. 299.

¹⁶ Idem, *Eclipse of Reason*, New York, Oxford University Press, 1947, p. 166.

¹⁷ Erich Fromm, *op. cit.*, p. 203.

¹⁸ *Ibidem*, p. 141.

¹⁹ *Ibidem*, p. 169.

²⁰ Max Horkheimer, „Traditionelle und kritische Theorie”, ed. cit., p. 283. Despre conformismul gândirii, Horkheimer mai afirmă faptul că acesta este „o renunțare tocmai la esența gândirii” (*Ibidem*, p. 291).

se cutremură, iar zidurile interioare se prăbușesc. Adevărul trebuie aneantizat pentru ca existența lor să mai poată avea sens. Creațiile artistice devin, pentru conformiști, deseori incomode: „oferind oamenilor asupriți o conștientizare șocantă a propriei lor disperări, opera de artă proclamă un om eliberat, ceea ce îi determină să spumege”²¹. Orice formă de oglindire a realității are pentru aceștia efecte nefaste. O operă literară care înfățișează adevăruri incomode, ascunse adânc în sufletele cititorilor, riscă să fie ruptă pagină cu pagină. În schimbul ei, indivizii preferă producții artistice nevaloroase, create în serie, care le hrănesc iluzia unei realități perfecte. În final, așa cum remarcă Adorno, masele „se aliază cu lumea împotriva lor însele, iar culmea alienării, omniprezența mărfurilor, ca și propria lor transformare în appendice al sistemului, devine pentru ei un miraj al apropierii de lume”²².

Conformistul nu este totuși într-atât de indiferent precum îl creionează Horkheimer. Caracteristica sa provine dintr-o lașitate care maschează întotdeauna un interes. Așa se explică faptul că bonomi tolerează cu zâmbetul pe buze falsitatea, susținând aceeași logică de pe urma căreia au avut de câștigat sau ar putea profita. Conformistul nu este un naiv, ci un oportunist. În plus, cei a căror întreagă viață este clădită pe minciună s-au obișnuit într-atât de mult cu aceasta încât o consideră adevăr, iar atunci când sunt împiedicați să mintă ei se simt de-a dreptul lezați și nedreptățiți. Rămâne speranța pe care o indică și Horkheimer, anume că masele „au știut în secret adevărul și nu au crezut minciuna, precum pacienții catatonici care fac cunoscut doar la sfârșitul transei faptul că nu le-a scăpat nimic”²³ – speranța este de fapt aceea că oamenii vor urma într-un final calea dreaptă, pe care acum o văd, dar încă o ignoră.

4. PRESIUNEA FINANCIARĂ ȘI SUPRIMAREA TIMPULUI LIBER ÎMPIEDICĂ GÂNDIREA CRITICĂ

După cum sesizează Emil Cioran, „mizeria, ca și boala, nu duce la un suflet nevinovat și îngeresc, la o umilință curată și pură, ci la o umilință veninoasă, rea și răzbunătoare”²⁴. Prin această afirmație, autorul sugerează că lipsa mijloacelor materiale necesare existenței, precum și teama de această lipsă, nu are un efect iluminator, în urma căruia omul ar putea descoperi valori mai înalte, ci îl situează într-un orizont al degradării morale. Conform lui Horkheimer, situația precară a oamenilor este determinată de cel puțin trei factori, anume: industria culturală, care manipulează societatea; necultivarea gândirii critice, prin care oamenii înșiși se fac părtași la propriul destin sordid; și monopolul capitalist, care adâncește discrepanțele

²¹ Idem, „Art and Mass Culture”, ed. cit., p. 296.

²² Theodor W. Adorno, *Minima moralia. Reflecții dintr-o viață mutilată*, traducere de Andrei Corbea, București, Editura Univers, 1999, p. 156.

²³ Max Horkheimer, „Art and Mass Culture”, ed. cit., p. 304.

²⁴ Emil Cioran, *Pe culmile disperării*, București, Editura Humanitas, 1993, p. 145.

de ordin material. Prin urmare, „în condițiile capitalismului monopolist și ale neputinței muncitorilor în fața aparatului opresiv al statelor autoritare [...] starea intelectuală generală a marilor mase se află într-un declin rapid”²⁵. Angoasa generată de iminența problemelor financiare și a excluziunii sociale contribuie semnificativ la suprimarea timpului destinat reflecției personale, cultivării relațiilor interumane autentice, dezvoltării intelectuale și spirituale. Fără alte preocupări și aspirații în afara celor care par să le asigure subzistența, viața începe să li se asemene cu un labirint prin care, precum mîlul, indivizii se scurg molcom, revărsându-se, în final, în lacul sepulcral al celor care și-au pierdut orice speranță. Așa cum remarca Marcuse, nivelul de trai ridicat este plătit „printr-un control atotcuprinzător al vieții. Oamenii locuiesc în aglomerări de apartamente, sunt proprietari de automobile private, cu care însă nu mai pot evada într-o lume diferită”²⁶. Sub avalanșa mărfurilor culturale și a activităților care-i răpesc timpul, omul suferă o alienare, „devenind incapabil să se bucure de singura realitate genuină pe care o are – momentul existenței sale chiar aici și acum”²⁷. Monopolul capitalist, care travestește piața liberă într-o tiranie a mărfurilor, ar putea să pară rezultatul inevitabil al oricărei piețe competitive libere. El nu reprezintă totuși în mod necesar o evoluție organică a economiei, ci una dintre numeroasele deformări care se instalează în sânul societăților decrepite. Nu trebuie însă avut în vedere doar nivelul de ansamblu. Și la nivel individual se poate observa aceeași propensiune de a instaura asupra celorlalți, fără remușcări, propriul monopol (financiar, emoțional, profesional etc.).

A parveni și a reuși prin furt, înșelătorie și minciună au devenit simboluri ale succesului. Nietzsche indica faptul că „pretutindeni unde morala sclavilor prevalează, limbajul prezintă tendința de a apropia sensurile cuvintelor bun și prost”²⁸. Este respectat cel care arată cât de mult poate să trișeze. Cine reușește pe alte căi este privit cu suspiciune. Munca și onestitatea au devenit motive de rușine. Horkheimer observă că „admirația pentru un caracter sincer [...] este rezultatul unei societăți compusă din subiecți economici relativ independenți. [...] În circumstanțele monopolului capitalist se termină chiar și această independență relativă a individului”²⁹. Când libertatea este suprimată, iar oamenii sunt striviți sub orice formă de sistem sau sub vreo clică, când sunt total dependenți și nu au nicio putere asupra lor înșiși, valorile li se distorsionează, iar pentru a supraviețui, se transformă în sacerdoți ai sistemului, hrănind mușchii corupției, nepotismului, cinismului și incompetenței.

Un trai decent pentru toți membrii societății este un țel care pare îndepărtat și, dacă statistica arată că majoritatea trăiește „bine”, aceeași majoritate decretează ce

²⁵ Max Horkheimer, „Traditionelle und kritische Theorie”, ed. cit., p. 288.

²⁶ Herbert Marcuse, *Eros și civilizație. O cercetare filosofică asupra lui Freud*, traducere de Cătălina Ulrich și Louis Rinaldo Ulrich, București, Editura Trei, 2015, p. 117.

²⁷ Julian Roberts, „The dialectic of enlightenment”, în *The Cambridge Companion to Critical Theory*, Fred Rush (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p. 60.

²⁸ Friedrich Nietzsche, *Dincolo de bine și de rău*, traducere de Francisc Grünberg, București, Editura Humanitas, 1991, p. 201.

²⁹ Max Horkheimer, „Traditionelle und kritische Theorie”, ed. cit., p. 287.

este fericirea, împuternicită prin faptul că niciun individ dintre aceștia nu se numără printre excepțiile nefericite. În plus, conform lui Horkheimer, „aspirația oamenilor către fericire trebuie să fie recunoscută drept un fapt natural, care nu are nevoie de nicio justificare”³⁰. În practică însă, cei cu venituri modeste se găsesc deseori în situația de a-și justifica dorințele, ca și cum și acestea ar fi fost monopolizate de altcineva. Discrepanțele sociale sunt vopsite în culori luminoase prin acte de caritate conduse de un anumit tip de indivizi care, în cuvintele lui Nietzsche, s-ar putea caracteriza în chipul următor: „mincinoși ce vor să reprezinte «suflete frumoase» și care aduc pe tarabă senzualitatea lor pocită, înfășată în versuri și alte scutece, drept «puritate a inimii», specie a onaniștilor morali”³¹. Într-un trecut deloc îndepărtat, nefavorizații trăiau și mureau în anonimul universului lor, fără nicio șansă la un alt fel de viață. B. Tuchman oferă o descriere elocventă a vieții muncitorilor de la cumpăna dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea: „Oamenii aceștia veneau din imensele vizuini locuite de cei săraci, în care domneau foamea și mizeria [...], în care apa pătrundea prin acoperișuri, iar prin geamurile sparte răzbăteau rafalele înghețate ale vântului [...], unde viața era o veșnică balansare între șomaj și truda fără de sfârșit”³². O privire pesimistă ar infirma posibilitatea unui viitor mai bun. Istoria indică însă îmbunătățiri indubitabile care primează în societatea actuală: medicamente eficiente, la care masele au acces, transport de mare viteză, bogate resurse informatice și de comunicații, educație pentru fiecare, creștere a speranței de viață, șanse de dezvoltare personală etc. Considerăm că acestea reprezintă o dovadă că speranța într-un viitor mai bun este îndreptățită, ceea ce justifică eforturile depuse în segmentele științifice și culturale.

5. ATITUDINE ESTETICĂ ȘI GÂNDIRE CRITICĂ FAȚĂ DE PRODUSELE INDUSTRIEI CULTURALE

Conform lui Arendt, mărfurile industriei culturale sunt menite să devină „accesorii permanente ale lumii [...]”; ele sunt bunuri de consum destinate a fi folosite ca orice alte bunuri de consum”³³. De exemplu, presiunea recuperării capitalului investit în producțiile cinematografice periclitează autonomia estetică, deoarece filmele trebuie realizate în așa fel încât să aibă succes, chiar și în dauna valorilor estetice. Conform unuia dintre scriitorii împotriva cărora se ridică Horkheimer, tocmai succesul ar fi cel care caracterizează arta veritabilă. M.J. Adler, contopind divertismentul cu trăirile estetice, afirmă: „marile opere apar atunci când ating o

³⁰ Max Horkheimer, „Materialismus und Metaphysik”, în *Zeitschrift für Sozialforschung*, Paris, Librairie Félix Alcan, vol. II, 1933, p. 31.

³¹ Friedrich Nietzsche, *Genealogia moralei*, ed. cit., p. 143.

³² Barbara W. Tuchman, *Trufașa citadelă*, traducere de Mihai Livescu, București, Editura Politică, 1977, pp. 103–104.

³³ Hannah Arendt, *Între trecut și viitor. Opt exerciții de gândire politică*, traducere de Louis Rinaldo Ulrich, Prahova, Editura Antet, 1997, p. 214.

complexitate suficientă încât să placă atât câtorva, cât și majorității; arta falsă, dimpotrivă, [...] este destinată doar academicianului, cultivatului, «estetului»³⁴. Principiul popularității nu este însă specific artei, fiind aplicabil și altor domenii, fără să indice întotdeauna prezența unei *opere*. În plus, atunci când popularitatea lipsește, acest fapt poate să descrie opera, dar poate să reflecte și mediul înconjurător, care nu întotdeauna este cel mai prielnic.

Mărfurile au succes atunci când reușesc să suplinească dorințe și sentimente de altminteri firești, pe care totuși societatea, în celelalte sfere ale sale, le descurajează. Așa cum indică Fromm, pentru că emoțiile nu pot fi complet suprimate, ele „trebuie să existe total separat de partea intelectuală a personalității; rezultatul este sentimentalismul ieftin și nesincer cu care hrănesc filmele și cântecele populare milioane de clienți înfometați de emoții”³⁵. Există și situații în care mărfurile culturale sunt valoroase din punct de vedere estetic, fiind însă deseori consumate de mase fără a fi apreciate cu adevărat. Horkheimer remarcă, într-o notă satirică, preponderența unei atitudini superficiale față de opere de artă veritabile: „Vizita teatrelor și muzeelor, ascultarea înregistrărilor simfonice și achiziționarea de cărți de istorie a artei reprezintă un alibi. [...] Ele conferă un aer de rafinament și modernitate care nu dăunează sănătății sau portofelului. Această activitate corespunde instinctelor slăbite ale degradării civilizației burgheze”³⁶. Constatăm că aceeași lipsă de autenticitate se regăsește nu numai de partea publicului, ci și de cea a creatorilor, când încercările lor nu reușesc să producă decât o perdea de fum în spatele căreia își ascund neputința. Totuși, în contact cu marea parte a produselor industriei culturale, simțurile se denaturează, iar impostura nu este depistată. Ceea ce mai demult părea detestabil începe să corespundă unui gust acum abrutizat. Inițiala repulsie a publicului nu se manifesta din cauză că acesta nu ar fi fost suficient de deschis, ci din pricina produselor industriei culturale lipsite de valoare. Timpul macină însă orice formă de rezistență, iar perseverența acestei industrii determină publicul să se obișnuiască cu ceea ce i se livrează.

Pe lângă lipsa valorii estetice a majorității produselor industriei culturale, o problemă suplimentară o constituie caracterul lor corupător. De pildă, Fromm susține că „o altă cale de a paraliza abilitatea de a gândi critic este distrugerea oricărui tip de imagine structurată a lumii. [...] Radioul, filmele și ziarele au un efect devastator în această privință. Știrea bombardării unui oraș și moartea a sute

³⁴ Mortimer J. Adler, *Art and Prudence. A Study in Practical Philosophy*, New York, Longmans Green & Co., 1937, p. 581. O perspectivă opusă este oferită de Benjamin care, indicând diferența dintre divertisment și contemplare estetică, menționează că „un om care se concentrează în fața unei opere de artă este absorbit de ea. El intră în ea, cum face acel pictor chinez despre care legenda spune că s-a pierdut în peisajul pe care tocmai îl pictase. Dimpotrivă, în cazul divertismentului, opera de artă pătrunde în masă și este absorbită de ea” (Walter Benjamin, „Opera de artă în epoca reproducerii mecanice”, în *Iluminări*, traducere de Catrinel Pleșu, București, Editura Univers, 2000, p. 141).

³⁵ Erich Fromm, *op. cit.*, p. 207.

³⁶ Max Horkheimer, *Notizen 1950 bis 1969 und Dämmerung: Notizen in Deutschland*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1974, p. 50.

de oameni este fără rușine urmată sau întreruptă de o reclamă la săpun³⁷. Aceste practici anulează empatia, desensibilizează și slăbesc legătura cu lumea. Atât M.J. Adler, cât și Horkheimer omit însă faptul că filmele, datorită modului facil în care pot fi consumate și contemplate, precum și a vastității informației pe care o pot reprezenta și prezenta în comparație cu alte arte, au o capacitate sporită de a educa spectatorii. Aceștia își pot extrage modele de viață și însuși comportamente umane, dacă urmăresc produsele culturale cu gândire critică și deschidere estetică. Așa cum Horkheimer sublinia că „adevărata funcție socială a filosofiei constă în critica a ceea ce predomină³⁸, tot astfel, în domeniul creațiilor artistice, Marcuse evidențiază că „o contracultură subversivă nu poate fi concepută decât în contradicție cu dominantă industrie a artei și cu arta ei heteronomă³⁹. Indiferent de ramurile culturale avute în vedere, teoria critică militează pentru păstrarea unei suspiciuni față de tot ceea ce este în *trend* – chiar și atunci când la modă este să nu fii la modă –, nu pentru că nu ar fi neapărat adevărat sau corect, ci deoarece gândirea nu trebuie să se abandoneze niciodată în voia curentelor dominante.

6. CONCLUZII

Teoria elaborată de reprezentanții Școlii de la Frankfurt este actuală prin apelul său la gândirea critică, necesară pentru ca o societate resemnată și dornică de a adera la doctrine extremiste să se poată îndrepta. Fromm a evidențiat două tipologii umane specifice timpurilor moderne: conformistul și automatul, pe care i-am caracterizat însă ca manifestând atitudini egocentriste. Aceștia, abandonând gândirea critică sub pretexte pragmatice ori progresiste, contribuie la perpetuarea totalitarismului. Teoria critică este inactuală, prin accentele specifice unei filosofii materialiste, orientată spre problema claselor sociale – poziție ameliorată însă în măsura în care clasele se dizolvă într-o unică masă aservită unui impersonal monopol capitalist. Indivizii au nevoie de gândire critică pentru a ieși din starea de indolență, însă dezvoltarea acestei gândiri este înfrânată de presiunea financiară și de suprimarea timpului liber, exercitate, în opinia lui Horkheimer, de acțiunea acestui monopol. Mai mult, industria culturală uzează abilitatea indivizilor de a nu cădea pradă mesajelor ideologice, pe care tot ea le și transmite. Pare a fi vorba, în ultimă instanță, de un cerc vicios: expus la probleme apăsătoare și manipulat, omul se transformă, pentru a supraviețui, fie într-un conformist, fie într-un automat, iar ambele variante, fiind lipsite de gândire critică, perpetuează, prin aceasta, tocmai sistemul care susține

³⁷ Erich Fromm, *op. cit.*, pp. 211–212. Pentru mai multe moduri prin care industria culturală corupe și manipulează, a se consulta Max Horkheimer și Theodor W. Adorno, *Dialectica luminilor*, ed. cit., pp. 147–170.

³⁸ Max Horkheimer, „The Social Function of Philosophy”, în *Zeitschrift für Sozialforschung / Studies in Philosophy and Social Science*, vol. VIII, New York, 1939–1940, p. 331.

³⁹ Herbert Marcuse, *The Aesthetic Dimension: Toward a Critique of Marxist Aesthetics*, traducere de Herbert Marcuse și Erica Sherover, Boston, Beacon Press, 1978, p. 52.

anestezia rațiunii. Adorno și Horkheimer identifică o posibilă soluție în propria persoană a fiecărui individ: oricine este înzestrat cu rațiune, fiind astfel dator să o și folosească, precum Ulise (simbol al rațiunii) care își salvează (în mod responsabil și pentru că a avut totuși libertatea necesară) echipajul (oglundire a propriei sale persoane). Cu toate acestea, în ultimele sale scrieri, în care încrederea în societate și istorie se diminuează semnificativ, Horkheimer se orientează către un pesimism metafizic, exprimat prin afirmații precum „nicio iubire nu este pură”⁴⁰, „utopia adevărată este tristă”⁴¹, „omenirea este singură”⁴². Cu toate acestea, plecând de la afirmația lui Horkheimer potrivit căreia „suntem sclavii presiunilor sociale pe care noi înșine le creăm”⁴³, afirmăm cu tărie că filosofia rămâne în continuare o negreșită cale prin care un gânditor are șansa de a trăi clipa ca nu cumva clipa să-l trăiască pe el.

Într-o perioadă în care fiecare idee, „imediat cum apare, este privită fie ca o rețetă de-a gata, care va vindeca societatea, fie ca o otravă care o va distruge”⁴⁴, teoria critică își revelează meritul său: acela de a nu înlocui doctrine vechi cu altele noi. Ea poate fi înțeleasă ca un îndemn pentru un comportament care, făcând un pas lateral, privește într-un context mai amplu tot ceea ce i se livrează. Chiar și în privința a deseori infamelor produse culturale, Horkheimer nu ridică nicio interdicție ori cenzură (căci ar risca să cadă în dogmatism) – singura „lege” este de a le privi critic. Teoria devine astfel un instrument de gândire, prin care orice idee este trecută prin filtrul rațiunii, luând în calcul cu precădere circumstanțele istorice și sociale. A nu fi de acord cu teoria și a o critica este un semn că teoria funcționează. În plus, teoria sugerează că nimeni nu trebuie să ignore falsitatea și nedreptățile pe care le vede în jur, pentru că altfel nu ar face decât să le perpetueze. Atât la nivel macro, pe planuri politice, economice, culturale, cât și la nivel microcosmic, în relațiile interumane, în comportamentul individual în familie și în societate, adevărul, exprimat prin onestitate, autenticitate și gândire critică, rămâne stindardul unei societăți de indivizi liberi și responsabili.

⁴⁰ Max Horkheimer, *Notizen*, ed. cit., p. 116.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, p. 336.

⁴³ Idem, *Eclipse of Reason*, ed. cit., p. 187.

⁴⁴ Idem, „Art And Mass Culture”, ed. cit., p. 301.

